

KÖNYVEK

Cserne Péter

CSONTOS LÁSZLÓ: ISMERETELMÉLET, TÁRSADALOMELMÉLET, TÁRSADALOMKUTATÁS (Budapest: Osiris, 1999. Szerk. Szántó Zoltán)

1.

A tavaly a Magyar Szociológiai Társaság Polányi-díjával kitüntetett kötet a fiatalon elhunyt szociológus-közgazdász-politológus, Csontos László (1953–1997) munkáinak posztumusz válogatása, mely a szerző 18 írását, műveinek jegyzékét,¹ valamint Gál Róbert Iván és Szakadát László előszavát tartalmazza.

Ezen írások egy kivételével² korábban már magyar nyelven megjelentek (kettő jelen folyóirat hasábjain), kimaradt viszont a kötetből a bibliográfiába felvett néhány rövid recenzió, elő- és utószó, az eredetileg angol nyelvű írások legnagyobb része, s ami talán a legfőbb hiányosság, a kötet nem tartalmazza Csontos László 1985–86-os híres előadásainak anyagát, melyek révén a magyar szociológusok és közgazdászok talán először kaptak bevezetést a racionális döntések elméletébe. Továbbra is áll tehát, amit Gál Róbert jegyzett meg még 1999-ben (Gál 1999: 422): „Kiadásukat érdemes lenne megfontolni.”

A kötetben szereplő 18 írás, mely az elméleti és gyakorlati társadalomtudományos problémafelvetések rendkívül szűkes körét fogja át, négy csoportra oszlik: ismeretelmélet, társadalomelmélet, társadalomkutatás (empirikus beszámolók) és esszék. Az egyes szövegek elhelyezése, csoportosítása vitatható, mindenesetre az összeállítók szándéka szerint az életmű egységes olvasatát teszi lehetővé. S ehhez tudnunk kell, hogy Csontos életműve nemcsak tragikusan korán szakadt félbe, de munkásságának mintegy két évtizede során a tanulmányírás csupán „a jéghegy csúcsát” jelentette: iskolateremtő egyéniség volt, akinek számára az eredeti szövegek hozzáférhetővé tétele és a tanítás ugyanolyan fontos feladatot jelentett.

¹ A műjegyzékben nem szerepel (a publicisztikai jellegű írásokon túl):

Meir Kohn: *Bank- és pénzügyvek, pénzügyi piacok*. (A magyar kiadást gondozta, kontroll-szerkesztette Csontos László) Budapest: Osiris–Nemzetközi Bankárképző, 1998.

² Optimalizáció, szabálykövetés és a szituációs elemzés módszertana (Társszerző: Richard N. Langlois). Eredeti megjelenés: *Optimization, Rule-Following, and the Methodology of Situational Analysis*. In: U. Mäki–B. Gustaffson–C. Knudsen (eds.) *Rationality, Institutions and Economic Methodology*. London: Routledge 1993. Nagy László Ábel fordítása a kötetben: 49–68. o.

2.

A „jéghegy csúcsa”-jelenség a kötetbe felvett ismeretelméleti és módszertani írásokban tükröződik leginkább: mozaikszerűen, főként tömör előszavakból bontakozik ki Csontos álláspontja a társadalomtudományok legáltalánosabb kérdéseiről.³ Ezt az álláspontot negatíve úgy határozhatjuk meg, hogy Csontos úgy kívánt szakítani az empirikus társadalomkutatás „boldog metodológiai öntudatlanságával” (205. o.), hogy eközben, úgy tűnik, meg sem érintették „a marxista társadalomfilozófia és a reformtudományok” (uo.) eszméi.

Ehelyett a szociológia klasszikusai (Durkheim, Weber) és klasszikussá váló kortárs szerzők (Olson, Hirschman) kapcsán a társadalomtudományos elméleteket időtállóvá, értékessé tevő módszertani jellemzőket rekonstruálta (empirikus megalapozottság, interpretatív erő, tudományos termékenység; 13. o.), felmutatta az alapföltevések „racionális (ész- vagy tényérveken nyugvó) kritikájának” szempontjait (a kritizált föltevés érvényessége határainak kijelölése, alternatív vagy kiegészítő föltevések bevezetése, a föltevések következményeinek „módszeres, aprólékos elemzése”; 15. o.). Kifejtette az explikáció fogalomképzési módszerének kritériumait⁴ (pontoság és világosság, hasonlóság, relatív egyszerűség, tudományos termékenység; 30–31. o.). Rekonstruálta a holisztikus funkcionális érvelés (22–25. és 40–42. o.), az intencionális (37–39. o.), illetve a deduktív-nomologikus magyarázat (26–28. o.) logikáját; avagy például, immár az explikáció módszerével⁵ a „kollektív tudat” durkheimi fogalmát világította meg (19–22. o.).

Az első rész végén szereplő, Weber gazdaságelméleti álláspontját rekonstruáló (30–45. o.) és a R. N. Langlois-val közösen írt, immár a társadalomelméleti fejezetbe sorolt, a szituációs logikai elemzés paradigmáját bemutató (49–68. o.) két tanulmány egymáshoz szorosan kapcsolódik. Ez utóbbi módszertani paradigma lényege így határozható meg: „A weberi tradícióból ...kialakult szituációs elemzés módszere meghatározott eredményeket próbál levezetni anélkül, hogy nyíltan megkérdőjelezné a gazdasági cselekvő szabad akaratát. ...[A] szereplőt olyan szituációba helyezi, mely meghatározott vonalak mentén irányítja viselkedését, továbbá feltételezi, hogy a szereplő képes értékelni a szituációt, és a számára leginkább kíváncsi cselekvést ki tudja választani az észlelt alternatívák halmazából.” (55. o.) A weberi tradícióhoz való kapcsolódás pedig abból érthető meg, hogy Weber nemcsak a pszichológiai redukcionizmust utasította el, hanem „a módszertani monizmus *szélsőséges* követelményeit” (33. o.) is. Ezek szerint a társadalomtudományok (jelen kontextusban elsősorban a közgazdaságtan) területén az elemzés kiindulópontja az emberi cselekvés, melyet (a megértő szociológia programja jegyében) intencionalisztikusan célszerű értelmeznünk, s nem valamiféle inger–válasz sémában (behaviourisztikusan), ahol az ágenseket „homályos pszichológiai ingerek”, avagy – a másik fronton – „rejtélyes társadalmi erők” mozgatják. Ehhez csatlakozik az a feltevés, hogy az emberek „a saját érdekeiket érintő ügyekben kalkulatív módon, azaz ebben az értelemben racionálisan cselekszenek” (36. o.).

³ A mozaikszerűség mindenesetre csak jelen kötetre értendő, hisz Csontos – mint az előszóból megtudhatjuk – „episztemológiai kérdésekről írt disszertációt” (7. o.).

⁴ Ugyanezt, kissé eltérő megfogalmazásban egy 1984-es, a kötetben nem szereplő előszóban (Csontos 1984: 5-6) is összefoglalta.

Ez természetesen csak az elemzés kezdete. Kérdés, hogy (1) e racionalitást szubjektív vagy objektív értelemben fogjuk-e fel, mennyire specifikáljuk (a racionalitás „vékony” és „vastag” koncepciója), illetve (2) hogyan jutunk el az egyéni cselekvéstől a kollektív jelenségek: intézmények, szabályok, viselkedési minták magyarázatához. Továbbá, az előbbiekhöz kapcsolódóan, (3) az emberi cselekvés és viselkedés „fogalmi spektrumában” (54–55. o. 14. lábjegyzet) hol helyezzük el az egyént, illetve hogy a modellezés során az egyéni pszichológia szintjére, vagy a probléma-szituáció konstrukciójába építjük be az optimalizálás korlátait.

Csontos és Langlois terminológiája szerint az előbbi felel meg a „viselkedésközpontúság”, utóbbi a szituációs logika metodológiájának. Tanulmányuk középpontjában pedig annak kimutatása áll, hogy az előbbi alternatívák nem vágnak egybe a (neoklasszikus közgazdaságtannal példázható) korlátok közötti optimalizáció, illetve (a közgazdaságtan vonatkozásában az előbbi modell konstruktív bírálataként kidolgozott) korlátozott racionalitás, „kielégítő eredményre törekvés”, azaz a szabálykövetés viselkedési modelljének szembenállásával. Azaz mind a szituációs logikai, mind a viselkedésközpontú megközelítés követői alkalmaznak optimalizációs és szabálykövetést feltételező modelleket is (58–60. o.).

3.

Csontos értelmezésében a szituációs logika mint módszertani paradigma voltaképp csak elnevezésében különbözik a racionális döntések elméletétől (RDE) (206. o.), sőt, az utóbbi által „ajánlott magyarázó séma logikai struktúrája lényegében megegyezik a mikroökonómiai elmélet alapmodelljeinek szerkezetével” (207. o.): az elemzés kiindulópontja az individuális cselekvés, éspedig a célokat követő, intencionális cselekvés, amely a legalkalmasabbnak vélt eszköz kiválasztását jelenti több rendelkezésre álló lehetőség közül. (74., 90., 206–207. o.) Ezen a „közös módszertani platformon” (203. o.) helyezkednek el az RDE-hez tartozó különféle szubsztantív és formális modellek: (1) az individuális döntések elméletének típusváltozatai, (2) a játékelmélet, (3) a közösségi döntések elmélete, és (4) a társadalomtudományok ökonómiai ihletésű modelljei.

A kötetben nem találjuk meg az RDE rendszeres kifejtését,⁵ a figyelmes olvasó azonban rábukkanhat mind a négy csoporthoz kapcsolódó elemzésekre. Ami az egyéni döntések szintjét illeti, a kötetben megtalálható a döntéselmélet alapfogalmainak áttekintése (90–94. o.). Ugyanide kapcsolódik Csontos László több írása, melyekben úgynevezett döntéselméleti anomáliákkal foglalkozik (89., 94–101., 179–180., 245–247. o.), mint amilyen a *status quo*-hatás, a veszteségekkel szembeni averzió, illetve az akaratgyengeség, a szenvedélyek és a dinamikus inkonzisztencia.

Csontos egyszerű játékelméleti modelleken keresztül értelmez fontos gazdaságsszociológiai összefüggéseket, például az eltérő normákat követő munkások közötti stratégiai interakcióknak az üzem teljesítményét befolyásoló hatását (105–108. o.), a gazdasági szervezetekben folyó elosztási járadékszerzés stratégiáit (108–112. o.). Hasonlóan, a politikatudomány „pozitív közgazdaságtani megközelítése” és a közösségi döntések

⁵ Ehhez lásd az általa összeállított kötetet (Csontos 1998) és az ott szereplő hivatkozásokat.

elméletének áttekintése során (74-79., 167-169. o.)⁶ is játékelméleti modell segítségével mutatja meg, hogy a tisztán redisztributív játékok magja üres, a játékosok az ajánlatok és viszontajánlatok soha véget nem érő körforgásába kerülhetnek, azaz ilyen esetekben a politikai folyamatok alapvető instabilitásával kell számolnunk. Az analitikus modell azután magyarázatot kínál bizonyos empirikus összefüggésekre, például arra, miért fogalmazzák meg másként a politika „lényegét” a kormányzó és az ellenzéki pártok, illetve hogy miért alakulnak a szükséges minimumnál szélesebb körű koalíciók (79. o.). Ugyancsak az „ökonómiai ihletésű társadalomtudományi modellek” közé tartoznak az Olson-paradoxonra épülő és utalásszerűen jelzett empirikus szaktudományi magyarázatlehetőségek is (13., 14., 28-29. o.).

4.

Természetesen korántsem csupán társadalomkutatási irányok lehetőségének felvetéséről esik szó a kötetben. A kötet terjedelmének harmadát-felét Csontos empirikus kutatásokhoz kapcsolódó írásai adják, melyek a Tárki keretében végzett két vizsgálat (*A költségvetés alakulásának közgazdasági és szociológiai tényezői* – 83-103., 166-182. o., *Az állam és polgárai* – 119-141., 142-165., 183-200. o.) eredményeit mutatják be.⁷ Mindkét kutatás a kilencvenes évek (és részben napjaink) Magyarországnak igen fontos gazdaság- és szociálpolitikai kérdéseire kapcsolódik: az úgynevezett államháztartási reformhoz, a költségvetés bevételeihez (adótudatosság) és kiadásaihoz (fiskális járadékszerzés, a jóléti rendszer átalakítása). A két kutatási projekt közül kétségtelenül az utóbbi volt a nagyobb szabású (a kérdőíves felmérés és – újdonság jelleggel – a kísérleti közgazdaságtan módszereit egyaránt alkalmazta) s egyben a hevesebb vitát kiváltó (lásd Ferge 1996, Vita... 1997).

Az állam és polgárai című kutatásnak, melyről Csontos László a Kornai Jánossal és Tóth István Györggyel közösen írt tanulmányokban beszámolt, az a kiinduló hipotézise, hogy „a szavazópolgárok torzítottan érzékelik az állam gazdasági és szociális szerepvállalásával, valamint a kormányzati programok költségeivel kapcsolatos fiskális paramétereket” (119. o.), azaz (1) adótudatosságuk (a közterhek és az állami kiadások közötti összefüggéssel kapcsolatos ismereteik) hiányos(ak), (2) fiskális illúzió és (3) a *status quo*-hatás áldozatai (alábecsülik a kormányzati programok valódi költségeit, illetve irracionális módon ragaszkodnak szerzett jogaikhoz). Az előbbieket kiegészíti az a hipotézis, hogy (4) miután a megkérdezettek „adótudatlanságát” és fiskális illúzióit a kérdezőbiztos információi segítenek eloszlatni, enyhül a *status quo*-hatás, azaz a válaszadók kevésbé ragaszkodnak a változatlan mértékű ál-

⁶ Mellékes filológiai megjegyzésként ide kívánczok, hogy a 74. o. utolsó két és a 75. o. 1-4. bekezdése (Meszerics Tamás fordítása angol nyelvű kéziratból), illetve a 167. o. utolsó, a 168. o. 1-3. bekezdése, a 169. o. 3-8. sora és 2. bekezdése (amely eredetileg is magyarul jelent meg) szinte azonos szöveget tartalmaz, a fordításból adódó terminológiai eltérésektől eltekintve.

⁷ A két témához kapcsolódó öt tanulmány kötetbeli elhelyezése, amint az oldalszámokból látható, nem a legszerencsésebb. Ám még e probléma kiküszöbölése után is marad egy másik, különösen az utóbbi három írással kapcsolatos nehézség: az egymást követő szövegek közti nagyfokú redundancia. Márpedig ha a kötet nem elsősorban kritikai kiadás (amit például az említett kimaradt szövegek léte jelez), hanem felsőoktatási tankönyv (lásd 4. o.), akkor az azonos szövegek (s az olykor háromszor is megjelenő azonos táblázatok) többszörös megjelenése nem látszik indokoltnak.

lami szerepvállaláshoz. A „percepció torzulások” mögött természetesen olyan politikai, intézményi tényezők is meghúzódnak, mint „az adórendszer bonyolultsága és jövedelemrugalmassága, a kormányzati kiadások és programok adóbázisainak összekuszálása, az államháztartáson belüli keresztfinanszírozás gyakorlata, valamint az államadósság finanszírozásának átláthatatlansága” (179. o.).

A vizsgálat az egészségügyi ellátásra (kórházi kezelés, gyógyszer), a nyugdíjrendszere és a felsőoktatásra terjedt ki. A kutatási eredmények csak részben igazolták a kiinduló feltevéseket, s az adatok interpretációja (sőt, mint szokás, már a kérdések megfogalmazási módja is) a szerzők által előre megfogalmazott fenntartások és a többnyire óvatosan levont tanulságok mellett is éles vitákat váltott ki. Azt hiszem, a számszerű eredményeknél érdekesebb lehet néhány általánosabb, kritikai tanulság kiemelése.

Kiderült, hogy a megkérdezettek nem ismerik pontosan az egyes közjavak költségeit. Ám ez egyes vizsgált esetekben irreális követelmény is volna, másrészt a válaszadók sok esetben nem alá-, hanem fölébecsülték a rájuk eső költségeket. További probléma, hogy nem ismerünk összehasonlító adatokat, sem más országokkal, sem például az egy évben valamilyen típusú magánfogyasztásra költött összeg becslésével kapcsolatban, sőt, olykor maguk a „valós” adatok is csupán szakértői becslés formájában állnak a politikai döntéshozók, illetve a kutatók rendelkezésére (Vita... 1997: 111., 121., 123. o.)

A kutatók által felkínált alternatív intézményi megoldások (129., 199. o.): (1) központosított állami megoldás, (2) vegyes konstrukció, (3) piaci megoldás közül egyik mellett sem alakult ki markáns többség. A költségekről szóló, tájékoztatással összekapcsolt következő kérdés esetében viszont a többség a vegyes megoldásra szavazott, az állami megoldás támogatóinak aránya pedig csökkent. Ugyanakkor a hozzászólások, sőt néhol maguk a szerzők is megfogalmazzák, hogy a három lehetőség nem kellően árnyalt, pontos. Például nem volt világos, hogy az „állami megoldás” nevű alternatíva regulációt, kötelező igénybevételt, állami finanszírozást jelent-e, vagy a szolgáltató intézmény tulajdonviszonyaira vonatkozik (Vita: 120–121. o.); a kötelező biztosítás működése sem zárja ki az önkéntes kiegészítő pénztárak működését; „például a kórház-financezírozásban kifejezetten a »vegyes« megoldások képviselik az igazán piacokonform megoldást” (189. o.); három lehetőség közül a közép-ső választása maga is egyfajta „döntésméleti illúzió” (az arany középut preferálásának) következménye lehet (Vita: 116. o.).

A leginkább problematikusak a kutatás azon normatív következtetései (163–164. o.), melyek az állampolgári informáltság növelése érdekében „az egész társadalomra kiterjedő pedagógiai vállalkozást” emlegetnek, másutt pedig „az államháztartási reform elfogadtatásához” szükséges „egész sor információs, kommunikációs és marketing-problémáról” beszélnek (181. o.). Ezzel kapcsolatban – bizonyos rosszízű reminiscenciáktól függetlenül is – felvethető néhány óvatosságra intő szempont. Először: „a bürokratikus vagy állami megoldásokkal kapcsolatos negatív tapasztalat, ha párosul a szabad piacba vetett ösztönös hittel, könnyen vezethet a piaci megoldásokkal kapcsolatos illúziókhoz” (Vita 111. o.). Másodsor, mivel az állami jóléti-szociális szerepvállalás Nyugat-Európában is számottevő mértékű, a megkérdezettek, illetve a „posztoszocialista” választópolgárok preferenciái nem magyarázhatók mindenestül az „ancien régime-hez való szellemi, ideológiai és érzelmi kötöttségekkel”. Továbbá, ha a preferenciákat ilyen politikai-történelmi okok helyett valóban a RDE normatív kritériumaitól való eltéréssel, pszichológiailag magyarázzuk, figyelembe kell vennünk.

hogy az is lehetséges, hogy a polgárok a jóléti programok hasznait, illetve a kockázatok egyes fajtáit is alulbecsülik (azaz felmerül a „paternalizmus” szükségessége). Végül egyáltalán nem biztos, hogy a probléma gyökere (a járadékszerzés és az altruizmus mellett) egyedül az információhiány volna, amely alól a demokratikus közösség az illúzióktól mentes kutatók, és néhány felvilágosult döntéshozó vezetésével képes volna megváltani önmagát.

5.

Lehetséges ugyanis – s ezzel elérkeztünk gondolatmenetünk befejező részéhez, az RDE korlátainak kérdéséhez –, hogy az RDE egyének preferenciarendszerére vonatkozó feltevései nem tarthatók. Ezzel kapcsolatban lássunk egy hosszabb idézetet Csontos László Király Júliával és László Gézával közösen írt, *Az ezredvégi nagy borzongás* című esszéjéből, melynek célja „a »pénzvilággal kapcsolatos félelmek« összevetőinek megragadása és a közgazdaságtan néhány eredményével való szembevetése” (209. o.). Miután a szerzők kifejtik, hogy az említett „félelmek”, a pénzvilág uralmáról szóló tézisek mellett felsorakoztatott érvek nem állják meg a helyüket, így folytatják:

„Ha olyan nézetek racionális megvitatására törekszünk, amelyeket sem empirikus, sem pedig teoretikus érvek alapján nem tudunk kritizálni, akkor a megértés és a racionális diszkusszió lehetőségének megeremtése érdekében az adott álláspont normatív hátterét és módszertani gyökereit kell feltárnunk. Az uralmi tézis normatív alátámasztása [...] a piacok által képviselt – tőke- és pénzelszámoláson nyugvó – formális-kalkulatív racionalitás *értékracionalitás* szerinti korrigálásának igényét jelenti.

...A probléma formális szerkezete durván a következő: a közgazdasági elmélet egyik fontos, ám többnyire burkolt előfeltevése értelmében a piaci szereplők preferenciái eleget tesznek az úgynevezett *arkhimédészi axiómának*. Vannak azonban olyan preferenciarelációk, amelyek nem ilyenek, például az úgynevezett *lexikografikus rendezés*. Az értékracionális elvek alapján történő cselekvés lexikografikus preferenciákon nyugvó cselekvést jelent.” (213. o.)⁸

Majd hozzátesszik: „a kérdés számunkra is az: hogyan lehet intézményes biztosítékokat teremteni, amelyek szavatolják, hogy az ökonomiai racionalitás érvényesülése a jog, a vallás, a politika, a tudomány és a művészet világában vagy akár az üzleti életben ne párosuljon az arkhimédészi axióma korlátlan érvényesülésével, azaz hol és hogyan lehet az értékracionális preferenciákon nyugvó individuális cselekvés számára valamilyen mozgásteret megmenteni? E kérdést azonban véleményünk szerint egyértelműen el kell választani a piacok értékracionális alapelvek jegyében történő általános korlátozásának, megrendszabályozásának, eltörlésének problémájától.” (214. o.)

⁸ Kiemelés tőlem – Cs. P. Az arkhimédészi axióma és a lexikografikus rendezés formális definícióját tartalmazó két lábjegyzetet elhagytam. Az előbbi durván azt mondja, hogy például az x és y jószág különböző mennyiségeit tartalmazó jószágkosarak közötti választás esetén mindig lehetséges annyival megváltoztatni y mennyiségét, hogy a preferencia iránya egy kevesebb x -et tartalmazó kosár felé forduljon. Az ilyen kalkuláció valóban „egydimenziós” (213. o.). Ezzel szemben lexikografikus rendezésnél egy kevesebb x -et tartalmazó kosár preferálása nem érhető el csupán y növelésével, azaz „nincs olyan ‘valuta’ (pénz, hatalom, befolyás...), amelyet arra lehetne felhasználni, hogy a cselekvőt kompenzáljuk a másik jószág mennyiségének vagy értékének csökkenése miatt” (5. lábjegyzet).

Csontos már 1986-ban is ehhez hasonló kérdéseket fogalmazott meg, amikor arról beszélt, hogy a gazdaszociológián belül folyó viták részben „a piaci intézmények társadalmi és történelmi szerepének [normatív] megítélésével kapcsolatos nézetkülönbségekre vezethetők vissza:

...Rezignáltan tudomásul kell-e vennünk (netán üdvözlőnk kell-e) azt a tényt, hogy a piac által szervezett emberi kapcsolatok kikerülnek az etika, a vallás és a politika fennhatósága alól, avagy éppen ellenkezőleg – mondjuk: a romantikus antikapitalizmus szellemében – kétségbe kell vonnunk a piac intézményeinek öntörvényűségét, és a piaci kapcsolatok etikai, vallási, politikai elvek jegyében történő »megrendszabályozását« kell célul kitűznünk?» (17. o.)

A probléma tehát, ha úgy tetszik, a megfigyelt egyének preferenciáinak kérdéséből (amelyekről *non est disputandum*) a kutató preferenciáinak kérdésévé válik. Ez utóbbi kérdés azonban már nem része, legfeljebb peremfeltétele a tudományos diskurzusnak. Éppen ezért van Csontos meglehetősen lesújtó véleménnyel a RDE tudásszociológiai értékelésének hasznosságáról. Az ilyen elemzés ugyanis ahelyett, hogy érdemben vizsgálná „az adott kutatási program tartalmi összetevőit vagy esetleges eredményeit”, „az álláspont képviselőinek hátsó szándékaira, mögöttes motívumaira” összpontosít és torz személyiségszerkezetükre utal (208. o.). Ezzel szemben Csontos szerint „bár az emberi döntések racionálisak, nem kizárólag gazdasági megfontolások vezérelhetik őket. Ilyen döntésnek tűnik például a versengő tudományos elméletek vagy alternatív módszertani programok közötti választás.” (69. o.)⁹

Mármost ha elfogadjuk, hogy (a fent idézettek értelmében) valamely álláspont normatív hátterének feltárására csak empirikus és teoretikus érvek hiányában, továbbá a racionális diszkusszió megteremtése érdekében kerüljön sor, akkor az említett „leleplező szándékú” tudásszociológiai elemzés épp az utóbbi feltételnek nemigen felel meg.

Ami pedig az első feltételt illeti, éppen elég helye van még az RDE eredményei körül folyó társadalomtudományi vitákban mind az empirikus, mind a teoretikus érveknek. Csontos László írásai többek között e vitákhoz jelentenek rendkívül értékes hozzájárulást.

Irodalom

Csontos László 1984. Előszó. In: Némedi Dénes (szerk.) *Munkamegosztás – kooperáció – technika. Válogatás a német gazdaszociológia történetéből*. Budapest: Művelődési Minisztérium. [Szociológiai Füzetek 35.]: 5–6.

Csontos László (vál.) 1998. *A racionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris–Láthatatlan Kollégium [Szemeszter könyvek]

Ferge Zsuzsa 1996. Az adótudatosságról és az állam felelősségéről. Hevenyészett első válasz Csontos–Kornai–Tóth cikkére. *Századvég*, új folyam (3) (tél), 154–162.

Gál Róbert Iván 1999. Csontos László (vál.) *A racionális döntések elmélete*. Recenzió.] *BUKSZ*, 11: (4), 419–423.

Vita az adótudatosságról 1997. [Csaba Iván, Hetényi István, Király Júlia, Molnár Attila Károly, Pete Péter, Szamuely László, Veress József hozzászólása.] *Századvég*, új folyam (4) (tavasz), 109–143.

⁹ Vö. Peter Abell híres kérdésével: „*Is rational choice theory a rational choice of theory?*”²⁴